

"بسمه تعالی"

نقش محوری مسجد در تأمین اهداف چندمنظوره

عباس همتی

مقدمه

ماهیت مسجد از یک سو، سبب ایجاد ارتباط با خداوند و عالم غیب می‌شود و از طرف دیگر، انسجام اجتماعی گروه‌های مختلف مردم را تقویت می‌کند. همواره در این مکان مقدس همه‌ی امور فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و علمی نیز انجام می‌گرفته است که نشان‌دهنده‌ی تأثیر شگرف مسجد است در تداوم حیات اجتماعی جامعه‌ی مسلمانان. از آنجاکه مسجد محل امنی برای حفظ ثروت ملی بود، خزانه‌ی دولت یا بیت‌المال در مسجد جامع شهر نگهداری می‌شد. مسجد محل اجتماع فرماندهان سپاه، حضور مشاوران نظامی، تصمیم‌گیری‌های مهم رزمی، صدور فرمان‌های جنگی و بسیج رزمندگان بود. در نهضت‌های صدساله‌ی اخیر ایران، به مسجدها که کانون‌های اصلی مبارزه علیه استبداد بودند بسیار توجه می‌شد و نقش عمده‌ای در به‌ثمررسانیدن نهضت‌ها ایفا کردند. در دوران منتهی به تأسیس جمهوری اسلامی، مسجد جایگاه و کاربردهای جدیدی یافت و در دو برهه‌ی انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی ظرفیت این نهاد اجتماعی آشکار شد.

به‌طورکلی می‌توان گفت، مسجد در سه مرحله از تاریخ ایران نقشی مهم در تحولات کشور داشته است. مرحله‌ی اول کارکرد فرهنگی، فکری و هنری آن است که در معماری و ادبیات ایران جلوه‌گر شده است. در مرحله‌ی دوم کارکردهای اجتماعی مسجد بروز پیدا کرد و جنبش‌های اجتماعی در اطراف آن سازمان یافتند و مرحله‌ی سوم به کارکردهای سیاسی مسجد اختصاص دارد که این مورد در دوران انقلاب و جنگ تحمیلی ظاهر شد و خود را در مسائل سیاسی نشان داد؛ مثل مشارکت بسیج سیاسی و اعتراض سیاسی.

درنهایت، با تذکر این حقیقت که در عصر اوج ارتباطات هنوز بهترین، سالم‌ترین و کارآمدترین رسانه مسجد است، برای احیا و حفظ جایگاه مسجد پیشنهاد می‌کنیم که مسجدها از نظر امکانات ظاهری تقویت شوند، بیشتر به وضعیت ظاهری آن‌ها رسیدگی شود، کتابخانه‌های مناسب برای مسجدها ساخته یا تقویت شود، امام

جماعت با دقت انتخاب شود، تبلیغات مناسب و منطقی باشد و کانون فرهنگی مستقر در مسجد فعال باشد.

اشاره

مسجد در تأمین اهداف چندمنظوره‌ی امت اسلامی نقشی بی‌بدیل دارد. اهداف چندمنظوره‌ی اسلامی گرچه به‌ظاهر با یکدیگر متفاوت‌اند ولی در مسجد چنان درهم تنیده شده‌اند که انسان را به شگفتی وامی‌دارد و اهمیت و جایگاه بی‌نظیر مسجد را جلوه‌گر می‌کند. اینک نقش‌های مختلف مسجد را با هم مرور می‌کنیم:

۱. نقش عبادی

مسجد برای خداپرستان نامی آشناست. در این مکان می‌توان به آرامش قلبی رسید و از محراب عبادت به اوج سپهر کرامت پر کشید. مسجد خواستگاه نور تقوی است که صفای باطن به ارمغان آورد و چراغ معرفت را همواره روشن نگه دارد. مسجد تابشگاه مهر توحید است که با حضور و فضای نورانی‌اش انسان جان تازه می‌گیرد و زندگی طراوت می‌پذیرد. مسجد کانون گرم ایمان است که بندگان را به زیور فضایل اخلاقی می‌آراید و مهر، محبت و صفای پاک‌دینان را می‌افزاید. مسجد مدرسه‌ی تکامل انسان‌هاست که با اعتکاف در آن از دنیای فریبده چشم می‌پوشند و یک‌سر در راه قرب و کمال می‌کوشند. مسجد خانه‌ی سبز امید است و به نور خداوند قادر یکتا روشن است و از نسیم دل‌انگیز نماز و ذکر و دعا شاداب است. مسجد گلزار نوبهار است با شمیم بهشت که بس روح‌پرور و دلنواز است و درش همواره به روی دین‌باوران خداجوی باز است.

۲. نقش اجتماعی

ماهیت مسجد از یک‌سو سبب ایجاد ارتباط با خداوند و عالم غیب می‌شود و از سوی دیگر انسجام اجتماعی گروه‌های مختلف مردم را تقویت می‌کند. در جوامع اسلامی، مسجد نقشی محوری داشته است و همواره در کنار این مکان مقدس امور فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و علمی نیز صورت می‌گرفته است. این امر نشان‌دهنده‌ی تأثیر شگرف مسجد در تداوم حیات اجتماعی جامعه‌ی مسلمانان است.

علاوه‌براین، دین مقدس اسلام به مسلمانان اخوت اسلامی را سفارش می‌کند و برای برجسته‌شدن برادری

و اخوت تأکید می‌کند که «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ»^۱ خداوند تحقق این برادری و استواری را در تمسک به حبل‌الله بیان می‌داند: «وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا...»^۲، و همگی به ریسمان خدا چنگ زنید و پراکنده نشوید... .

بی‌شک این قبیل توصیه‌های قرآنی و حدیثی ایزاری را نشان می‌دهد که اخوت، اعتصام و مودت اسلامی را بروز می‌دهد. مسجد مهم‌ترین وسیله‌ای است که می‌تواند وحدت امت اسلامی را تحقق بخشد و تأثیری مهم در استحکام پیوند جامعه‌ی اسلامی بر جای بگذارد. مسجد محلی است که می‌تواند همه‌ی مسلمانان را زیر یک سقف جمع کند، مسائل مهم را برای تأمین مودت و اتحاد مسلمانان به آنان گوشزد کند و شیوه‌های علمی و عملی برای دست‌یافتن به اتحاد را تبیین کند و تعلیم دهد. اگر به تاریخ مسجد و دلایل تأسیس آن بنگریم، خواهیم دید که تبلور تفکر اسلامی، اعتقادهای دینی و استواری جامعه‌ی مسلمانان در سایه‌ی حضور در مسجد و شنیدن توضیح‌ها و تعلیم‌های دینی میسر شده است؛ یعنی مسجد علاوه‌بر اینکه مرکز عبادی است، مرکز اجتماع نیز هست. این اجتماع هم برای عبادت است هم برای یکپارچه‌کردن امت و تمسک جمعی آنان به حبل‌الله.

۳. نقش آموزشی

تاریخ به‌خوبی نشان می‌دهد که مسجد، از همان صدر اسلام، کانون مهم آموزش و مرکز اصلی تربیت بوده است و حلقه‌های درس و بحث در آن برپا می‌شده است. پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله) راه آموزش دین و دانش را چنان برای مسلمانان هموار کردند که با گذشت زمان ارتباط مسجد و آموزش به‌نحو مطلوبی تا امروز باقی مانده است. البته، با توسعه‌ی علوم، آموزش نیز پیشرفته شد.

پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به ابودر می‌فرماید: «يَا أَبَا ذَرٍّ كُلُّ جُلُوسٍ فِي الْمَسْجِدِ لَعَوْ إِلَّا تَلَاثَةَ قِرَاءَةٍ مُصَلٍّ أَوْ ذَاكِرُ اللَّهِ تَعَالَى أَوْ سَأَلٌ عَنِ عِلْمٍ»^۳، ای ابودر! در مسجد هر نشستی به جز برای سه چیز بیهوده است: نمازگزاردن، ذکر خداگفتن و بحث علمی‌کردن.

در صدر اسلام، یکی از کارکردهای مهم مسجد تعلیم و تعلم بوده است. مسجد توانسته است این جایگاه را

۱. سوره‌ی حجرات، آیه‌ی ۱۰.

۲. سوره‌ی آل‌عمران، آیه‌ی ۱۰۳.

۳. وسائل‌الشیعه، ج ۴، ص ۱۱۸.

از صدر اسلام تا کنون حفظ کند و اکنون نیز جلسه‌های باشکوه بعضی از دروس خارج فقه و اصول در مسجد برگزار می‌شود و در بیشتر مسجدها قرآن، احکام و مسائل عقیدتی و سیاسی آموزش داده می‌شود.

۴. نقش قضایی

هر چند مسجد در اصل کانونی توحیدی بود که مسلمانان در آن عبادت می‌کردند و با کسب علم و معرفت راه سیروسلوک را پی می‌گرفتند؛ اما مرکزی برای حل و فصل دعاوی نیز به‌شمار می‌رفت. همچنین، از آنجاکه قضاوت عملی مقدس به حساب می‌آمد، مردم در بیشتر اوقات از مسجد در جایگاه دادگاه قضاوت نیز بهره می‌بردند.

۵. نقش مشورتی

افزون بر موارد فوق؛ مردم با گردآمدن در مسجد برای رتق و فتق امور مشورت می‌کردند و مشکلات را حل می‌کردند. با پیدایش مسجد، مدینه، نخستین مرکز مهم اجتماعی اسلام عینیت یافت و در آن امور دینی و دنیایی به هم درآمیخت. در مسجد مدینه، فعالیت‌های مشاوره‌ی اجتماعی، به موازات وظایف دینی، انجام می‌شد.

۶. نقش پشتیبانی

جماعتی از فقیران مهاجر که مأوایی نداشتند، کنار مسجد مدینه، زیر سرپناه کوچکی به نام صُفّه، زندگی می‌کردند. آوارگان جنگ و حوادث طبیعی نیز می‌توانستند از مسجد به‌عنوان پناهگاه استفاده کنند. علاوه بر این، مردم هنگام بروز خشکسالی و بیماری‌های مهلک، برای دعا و نیایش، به مسجد می‌رفتند.

۷. نقش نظامی و دفاعی

نمایش رزمی و ارائه‌ی خدمات پزشکی و دارویی نیز از جمله فعالیت‌های اجتماعی مسجد بود. مسجد محل اجتماع فرماندهان سپاه، حضور مشاوران نظامی، تصمیم‌گیری‌های مهم رزمی، صدور فرمان‌های جنگی، بسیج رزمندگان، اعلان نتایج پیکارها، حفظ غنائم و رسیدگی به وضع آوارگان و اسیران بود. مسجد مرکزی فعال برای پیشبرد اهداف نظامی و برنامه‌ریزی‌های دفاعی بود. این مکان مقدس، به‌خصوص مسجد جامع شهرها، شبیه مجالس و میدان‌های عمومی بود که هم قاضیان بر مسند قضاوت می‌نشستند، هم عالمان جلسه‌ی درس تشکیل می‌دادند و هم لشکریان امور نظامی را پی می‌گرفتند.

۸. نقش اداری

با پیشرفت و گسترش روزافزون اسلام، مسجد اهمیت بیشتری پیدا کرد و کانون فعال امت اسلامی و مرکز عبادی - سیاسی جامعه‌ی نو شد. بدین‌سان بسیاری از خدمات اداری و کشوری نیز در مسجد ارائه می‌شد و حتی، از آنجاکه مسجد محل امنی برای حفظ ثروت ملی بود، خزانه‌ی دولت یا بیت‌المال نیز در مسجد جامع شهر نگهداری می‌شد.

۹. نقش سیاسی

جز معنابخشیدن به حیات دینی، مسجد نقش چشمگیری در صحنه‌ی سیاست ایفا می‌کند و ایمان، اعتقاد، اخلاص و اینار را در خدمت به جامعه و توسعه‌ی سیاسی اسلام به‌کار می‌گیرد. چنین دید والایی به عرصه‌ی سیاست از ژرفبینی، ارزش‌گذاری و عنایت ویژه‌ی اسلام به زندگی فردی و اجتماعی انسان حکایت دارد. باید توجه داشت که در جریان نهضت‌های بزرگ اسلامی نیز مسجد، در جهت بیداری و آگاهی‌بخشیدن به توده‌های وسیع و قشرهای مختلف مردم، نقش بسیار بارزی بر عهده داشت.

در نهضت‌های صدساله‌ی اخیر ایران، مسجد کانون اصلی مبارزه علیه استبداد بوده است و نقش عمده‌ای در به‌ثمررساندن این نهضت‌ها ایفا کرده است. در جنبش تحریم تنباکو که به رهبری میرزای بزرگ شیرازی، طی سال‌های ۱۳۰۸ - ۱۳۰۹ ه.ق، روی داد (در مخالفت با دادن امتیاز انحصار تنباکو به یک شرکت انگلیسی در ایران) و به شکست استعمار انگلیس منجر شد، مسجدها در مخالفت با استبداد ناصری و پیروزی نهضت نقشی سازنده به‌عهده داشتند. در نهضت مشروطیت، طی سال‌های ۱۳۲۳ - ۱۳۲۵ ه.ق، که با قیام و رهبری روحانیت در ایران شکل گرفت، مسجدها کانون‌های اصلی انقلاب بودند و فعالیت‌های انقلابیان را در جهت پیروزی این نهضت نیرو و سرعت می‌بخشیدند. این شکوه، عظمت، قداست و جاذبیت در جهت ایجاد وحدت میان توده‌های مردمی و بسیج قشرهای مختلف، برای مقابله با ظلم و استبداد، بار دیگر در جریان انقلاب شکوهمند اسلامی نیز تجلی پیدا کرد.

مسجد رمز جامعیت اسلام

کلمه‌ی مسجد و مانند آن پیش از اسلام نیز رواج داشت. قبل‌ازاینکه رسول گرامی اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) مسجد مدینه را بنیان نهد، خداوند در سوره‌ی اسراء که مکی است واژه‌ی مسجد را در مورد مسجدالحرام و مسجدالاقصی به‌کار

برده است. ولی در عین حال، مسجد نخستین نهادی بود که هنگام ورود پیامبر (صلی الله علیه و آله) به مدینه شکل گرفت. این نکته حکایت از آن دارد که شکل‌گیری جامعه‌ی اسلامی بدون نقش‌آفرینی مسجد امکان‌پذیر نبوده است.

با کارکردهایی که مسجد داشت، این نهاد چنان در جامعه‌ی اسلامی نهادینه شد که مؤمنان آن را بر خانه‌های خود ترجیح می‌دادند. در واقع، ویژگی اصلی مسجد این بود که همچون اسلام با همه‌ی شئون زندگی مردم سروکار داشت و البته به همه‌ی شئون مردم جهت الهی و دینی می‌داد و این برخاسته از روح اسلام بود؛ زیرا اسلام جوهره‌ی همه‌ی فعالیت‌های مسلمانان در جامعه‌ی اسلامی را عبودیت می‌دانست.

کارکردهای مختلف مسجد در انقلاب اسلامی

به‌طور کلی، می‌توان گفت مسجد در طول تاریخ ایران با سه نوع کارکرد نقشی مهم در تحول‌های کشور داشته است:

- نخست کارکرد فرهنگی - فکری - هنری: این کارکرد به‌خوبی در معماری و ادبیات ایران جلوه‌گر شده است.

- سپس کارکردهای اجتماعی مسجد: این کارکرد به‌گونه‌ای بوده است که می‌توان گفت همه‌ی جنبش‌های اجتماعی در اطراف مسجد سازمان یافته است.

- در نهایت کارکردهای سیاسی مسجد: این کارکرد گرچه در گذشته نیز کم‌وبیش وجود داشته است؛ ولی در دوران انقلاب و جنگ تحمیلی به اوج خود رسید و اعتراض سیاسی، مشارکت بسیج سیاسی و دیگر وجوه رفتار سیاسی مردم را در نمودهای فوق جلوه‌گر کرد؛ مثل بحث‌ها و آموزش‌های سیاسی، تبادل نظر، مشورت و شورا، تعیین سرنوشت و...

مسجد در دوران منتهی به تأسیس نظام جمهوری اسلامی جایگاه و کاربردهای نخست خود را بازیافت و در دو برهه از انقلاب اسلامی، به‌ویژه در جنگ تحمیلی، ظرفیت بی‌نظیر این نهاد عبادی - اجتماعی بر همگان آشکار شد. پس از پیروزی انقلاب، تأسیس نظام جمهوری اسلامی و فروکش کردن فضای انقلابی، کارکردهای جدیدتر مسجد در عرصه‌های دیگری تولد یافت. حتی در آغاز جنگ تحمیلی، این مسجد بود که به‌ویژه در روستاها کارکردهای جدید آموزشی، ترویجی، بهداشتی و تعاونی را تجلی بخشید. مسجد با کمک جهاد سازندگی، سپاه پاسداران، کمیته‌های انقلاب، آموزش و پرورش، وزارت بهداشت و درمان و دیگر سازمان‌ها، افزایش آگاهی

عمومی و تخصصی را محقق کرد و روح همکاری‌های جمعی را میان مردم تقویت کرد. مسجدها با نمایش فیلم‌های آموزشی، تشکیل کلاس‌های آموزشی و برپایی نمایشگاه به دنبال آگاهی‌بخشی به جامعه بودند. حتی اهداف دولت نیز تحقق یافت؛ مثل جامعه‌پذیری سیاسی، توسعه، خدمات بهداشتی و آموزش، افزایش آگاهی عمومی و تخصصی.

با آغاز جنگ تحمیلی، رویکرد سیاسی مسجد با نمود دفاع و امنیت ظاهر شد. بیشتر ارگان‌ها و نهادها از طریق مسجد با مردم ارتباط برقرار می‌کردند. اصولاً مسجد منبر، تریبون و رسانه‌ای بوده است که در جهت تعیین و تبلیغ ارزش‌ها و احکام اسلامی به‌کار گرفته می‌شده است. امروزه نیز مسجد به‌صورت مرکز خدمات اجتماعی فعال و پویایی در آمده است که نتایج سازنده‌ی آن در زمینه‌های گوناگون بر کسی پوشیده نیست.

بررسی تطبیقی نقش آفرینی مسجد

همان‌گونه‌که مسجد در صدر اسلام و عصر رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله) فقط محل عبادت، اعتکاف، اقامه‌ی نماز جماعت، تعلیم و تعلم، سخنرانی و خطابه نبوده است و علاوه‌براین‌ها کارهای سیاسی، اجتماعی و... نیز داشته است، امروزه نیز مسجد کانون گرم سیاسی، اجتماعی و... است. بدین‌سان مسجد همواره محل نشر شریعت مقدس اسلام در همه‌ی ابعاد بوده است.

در تاریخ معاصر، نهضت‌های اسلامی (به‌خصوص انقلاب اسلامی) برای شکل‌گیری و تداوم مسجد را پایگاه اصلی خود قرار داده‌اند و اکنون نیز چنین است. بی‌جهت نیست که دشمن در سیاست‌های استعماری جدید، به‌جای تقویت نیروی نظامی خود، در صدد تضعیف و بی‌روتنی‌کردن مسجد برآمده است. امام راحل فرموده‌اند: «از فاتنوم‌های آمریکا نترسید، از خالی‌شدن مساجد بترسید». نکته‌ی مهم این است که در جامعه‌ی دینی مراکز و سازمان‌های مختلف باید حول محور مسجد سامان یابند؛ زیرا در آن صورت می‌توان در مقابل آسیب‌های یکسان‌سازی و نابودی فرهنگ‌ها در دنیای امروز مصون ماند.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

از مباحث قبلی روشن شد که مسجد همواره سنگر دفاع از حریم مقدس اسلام و تجلی‌گاه عشق، عبادت و خشوع بوده است. در طول تاریخ، بزرگانی همچون پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) و اصحاب باوفایش سربازان مدافع مسجد بوده‌اند.

بی‌شک، یکی از عوامل مهم وجود و تداوم فرهنگ اسلامی در دنیای امروز مسجد است. بدین‌سان، بخش عظیمی از فرهنگ درخشان و تمدن‌والای اسلامی که امروز در دسترس ماست مرهون عملکردهای آموزشی، سیاسی و اجتماعی مسجد در طول تاریخ اسلام است.

باتوجه به شئون مختلف جامعه اسلامی، همواره کارکرد مسجد از امور عادی فراتر رفته است و ابعاد فرهنگی، اجتماعی و سیاسی را نیز در بر گرفته است. به‌علاوه، مسجد همیشه کانون همگرایی مسلمانان بوده است؛ به‌همین دلیل این نهاد دینی - اجتماعی با ازبین‌رفتن یا جابه‌جایی حکومت‌ها هیچ‌گاه نقش محوری خود را از دست نداده است. از آنجاکه در اوج عصر ارتباطات نیز هنوز بهترین، سالم‌ترین و کارآمدترین رسانه مسجد است، بدیهی است آینده‌شناسی مسجد برای نظام جمهوری اسلامی ایران و دیگر جوامع اسلامی یکی از ضرورت‌ها است که از منظر نهادسازی ضروری‌تر هم می‌شود. براین‌اساس، باید با انجام تحقیقات گسترده‌تر در سیر تحول‌های سیاسی - اجتماعی (مبتنی بر روش‌های علمی و تخصصی) به شناخت علمی مبتنی بر واقعیت برسیم.

ازسوی دیگر، دولت باید نهاد مسجد را در راستای کارکردهای جدید و احیای توانمندی‌های قدیم فعال و از گسترش و پیشرفت مساجد حمایت کند. تقویت مشارکت سیاسی مردم، تعمیق و توسعه، جامعه‌پذیری سیاسی، حل‌وفصل منازعات و چالش‌های اجتماعی و تقویت روح مدنیت، و نظم و قانونمندی باید در پرتو مسجد متجلی گردد. در جهانی که با دگرگونی‌هایی سریع در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی روبه‌روست، احیا و حفظ جایگاه مسجد، به تلاش زیادی نیاز دارد. امروز باید درباره‌ی مسائل فرهنگی بیش از گذشته کار کرد و فقط در این صورت است که مساجد می‌توانند نقش تاریخی خود را در تربیت عبادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایفا کنند.

این پیشنهادها می‌تواند تا حدودی ما را به هدف فوق نزدیک‌تر کند و در زمینه‌ی جذب انسان‌ها راهگشا باشد:

۱. تقویت مسجد از نظر امکانات؛ مانند رسیدگی به ساختمان مسجد و نظافت آن و تجهیز امکانات گرمایی و سرمایی با همکاری نهادهای مسئول؛

۲. توجه بیشتر به وضعیت ظاهری و زیباسازی مسجد؛

۳. تشکیل و تقویت کتابخانه‌هایی مناسب مسجد؛

۴. برگزاری مسابقه‌های متنوع حول کتاب‌های مذهبی مناسب؛

۵. دقت در انتخاب امام جماعت، به خصوص از لحاظ ویژگی‌های اخلاقی و عملکردی؛

۶. توجه بیشتر امامان محترم جماعت به طولانی‌نشدن نمازهای جماعت، به خصوص هنگام حضور نسل

جوان؛

۷. به‌کارگیری هیئت امنای صاحب ابتکار و خلاقیت تا بتوانند با برنامه‌ریزی‌های متنوع افراد را به مسجد

جذب کنند؛

۸. انجام تبلیغات مناسب و منطقی و پرهیز از برخوردهای تند و خشن با نوجوانان؛

۹. فعال‌کردن کانون فرهنگی مستقر در مسجد و متنوع‌کردن برنامه‌های آن؛

۱۰. تلاش برای احیای کارکردهای مختلف مسجد با برنامه‌ریزی کلان.

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد